

GRADINA U LUCI ANTIČKOG PHAROSA

(Polyb., III, 19)

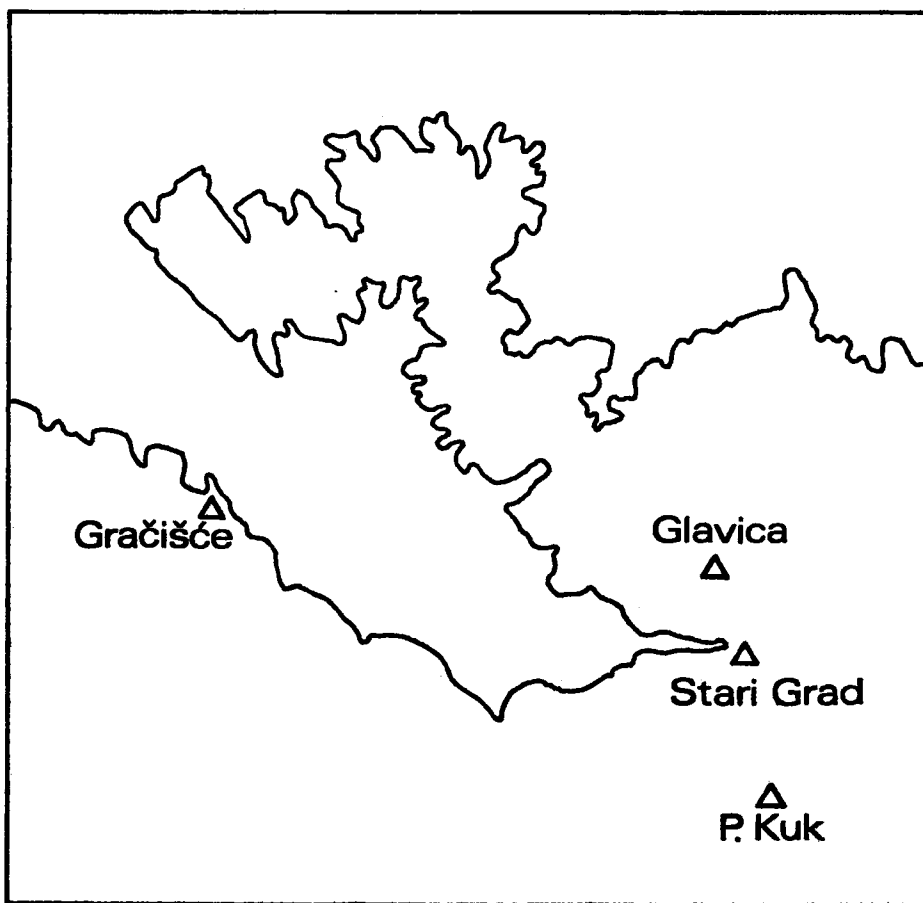
Marin ZANINOVIĆ

41001 ZAGREB, YU, Arheološki zavod, Filozofski fakultet, P.o. box 421
Izvorni znanstveni članak — Antička arheologija

U poznatom Polibijevom izvještaju o zauzimanju grada Pharosa, danas Staroga Grada na otoku Hvaru, po rimskoj ekspediciji pod vodstvom konzula L. Emilija Paula i M. Livija Salinatora 219. pr.n.e. spominje se »prirodno utvrđeni brežuljak između grada i luke«, koja je bila najbliža gradu. Rimljani su zauzimanjem toga brežuljka presjekli vojnicima Demetrija Faranina povratak u grad i time zapečatili njegovu sudbinu. Autor je utvrdio da je taj brežuljak gradina »Glavica« — kota 111, na sjevernoj strani luke Pharosa i nasuprot položaju antičkoga grada. Jasni gradinski karakter ovoga brijeга potvrđuje, da se jedino na nj može odnositi Polibijeva oznaka »lofos erymnos« — »prirodno utvrđeni brežuljak«.

Topografija naših antičkih naselja predmet je trajnoga zanimanja naše arheološke znanosti. Pogotovo, ako je riječ o grčkim naseobinama na našoj obali, kojima je zbog okolnosti povijesnoga razvitka, razaranja i kasnijih gradnji na mjestu starijih naselja, teško moguće odrediti veličinu i raspored, a nekima ni njihov izvorni položaj. Stoga je svaka nova pojedinost dobrodošao prilog za bolje upoznavanje tih prvih žarišta naše protohistorije kao i pisane povijesti. U tome je smislu veoma ilustrativan primjer Pharosa, danas Staroga Grada na otoku Hvaru, naseobine jonskih Grka sa otoka Parosa u Egejskome moru, koji su se tu naselili 385/4. pr. n.e.¹ Krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća, vodila se rasprava o smještaju samoga Pharosa u kojoj su otočki intelektualci, ovisno o svome porijeklu, zagovarali njegovu ubikaciju u Stari Grad, Hvar ili čak u Vrbanj. U ovoj lokalpatriotskoj raspravi u kojoj su sudjelovali P. Nisiteo i Š. Ljubić kao zastupnici starogradske teze, J. Boglić kao zagovaratelj Hvara, te B. Vranković, koji je tvrdio da se Pharos nalazio na mjestu današnjega sela Vrbanja.² Brojni arheološki nalazi, prije svega natpisi, novci i ostaci gradskih zidova dali su za pravo Nisiteu i Ljubiću. Njihove je zaključke dalje razradio i potvrdio, tada mladi gimna-

zijski profesor G. Novak u svome prvome tiskanome radu iz ove problematike, kojoj će se i kasnije vraćati. To je rasprava »Otok Hvar u starome vijeku«, Split 1914. Zahvaljujući radu ovih naših predšasnika, danas je u povijesnoj i arheološkoj znanosti opće prihvaćena činjenica, da se antički grčki Pharos nalazio na mjestu Staroga Grada, koji i svojim hrvatskim nazivom potvrđuje postojanje ranijega naselja na njegovome mjestu.

Danas znamo i to da se na mjestu današnjega grada Hvara nalazilo važno ilirsko gradinsko naselje, na mjestu njegove današnje tvrđave i padina ispod nje. U podnožju gradinskoga brjega nalazila se kasnija antička naseobina i to u podjelu »Grōda« i prema katedrali.³ Nalazi potvrđuju prisutnost antike

i u plodnim današnjim »Njivama«, istočno od grada, južno od kojih je prolazio prastari put, koji je spajao zapadni i središnji dio otoka.⁴ Nije nam, nažalost, poznato ime ovoga naselja kao ni njegova veličina ili opseg.⁵ Kasniji, uvijek intenzivni život ove važne luke na plovnom putu duž Jadrana, te njegova srednjovjekovna izgrađnja prekrili su debelim slojem nanosa antičke ostatke.

Nešto je bolja situacija s područjem Pharosa, gdje su ostaci njegovih antičkih zidova na istočnoj strani grada, kod današnje crkvice sv. Ivana, te njihov južni i sjeverni dio, nekim sačuvanim i nekim u posljednjim desetljećima uništenim dijelovima, barem približno omogućili utvrđivanje prostora antičkoga grada. Južni dio je vidljiv kod zgrade stare električne centrale, a dijelom je bio uništen prilikom njene gradnje i gradnje ceste tridesetih godina (1934—38.). Zid je išao u smjeru zapada prema dominikanskome samostanu. Neke od njegovih blokova je još moguće vidjeti u temeljima kuća na tome pravcu, kao i u temeljima samostana i crkve. Blokovi su slične veličine i tehnike kao i oni u sjevernome zidu, koji se može pratiti u dužini od par desetaka metara, a u konobi Zaninović-Gramator doseže visinu od dva metra, te istočno od ove u vrtu Tadić. Zapadna je strana, za sada, nepoznata. Pretpostavlja se da se taj zid pružao duž puta, koji ide od samostana dominikanaca u naselje prema sjeveru, kako je to na svojoj karti označio geodet Š. Ilijić.⁶ U vrtu Tadić nalazi se 4 — 5 m duboki bunar izgrađen od masivnih kamenih blokova, slične tehnike kao i grčki zid, pa nema sumnje da se radi o konstrukciji istoga porijekla.

U svojoj raspravi o urbanizmu grčkih naseobina na našoj obali B. Gabričević je uvelike povećao ozidano područje Pharosa, šireći ga prema jugu.⁷ Međutim, veliki je nedostatak njegove argumentacije arheološka potvrda toga širenja. Nema naime nikakvih tragova takvih zidova u po njemu proširenome području, a koji bi morali biti sačuvani, barem u nekome dijelu ili tradiciji usmenoj ili pisanoj. Naravski, samo bi arheološka istraživanja mogla dati konačni odgovor, ali isto tako je teško vjerovati, da bi u ovako širokom potezu zidova, nestao svaki njihov trag. Jedna manja zajednica, kakva je nesumnjivo bila skupina kolonista sa maloga egejskoga otoka Parosa, koji su se ovdje naselili, nije mogla svoje energije usmjeriti u ograđivanje jednoga ovako velikoga prostora. Prije će biti, da je i manji ograđeni prostor, kako ga je označio Ilijić, pokrivao potrebu njihove sigurnosti. Podsjetimo se da ni prostor Isse, na susjednome otoku Visu, nije bio mnogo veći od farskoga. Stoga sam mišljenja da smo bliži stvarnome stanju, ako računamo sa manjom, a ne većom površinom između vidljivih ostataka zidova grčkoga Pharosa. Osim toga u nekim područjima antičkoga grada moramo računati sa velikim slojem nasipa zemlje i kamenja, nastalom tijekom tolikih stoljeća nakon antike. U kolovozu 1977. potpisani je ljubavnim razumijevanjem gospođe Ecije ud. Lupi rođ. Justinijanović u njenome vrtu izvršio iskapanje dviju sondi, da bi se vidjela struktura iskopa. Lokalitet se inače naziva »Vartal Beljaminovih«, a sonde su se nalazile oko 8 m južno od sjevernoga gradskoga zida. Dimenzije sondi su bile uvjetovane širinom parcele vrta. Prva je imala 2,40 x 1,50 m, a do-

šli smo do dubine od 2,20 m. Gornjih 80 cm pripada obradivom vrtnom sloju sa razbacanim nepravilnim kamenjem u donjem dijelu. Nakon toga javlja se veće kamenje u crvenkastoj zemlji do dubine od 2 m. Nađen je zanimljivi kameni blok sa uglačanom sferičnom udubinom, možda kamen za vratni stožer? Pored toga duž sloja se nalaze razbacani sitniji ulomci keramike, općenito grčkoga ili rimskoga porijekla, komadići stakla, školjke kamenice i morski pužići. Niže je zemlje zdravica. Drugu sondu kopali smo 5 m južnije od prve s dimenzijama 4 x 1,70 m. Do 75 cm crnkasta vrtna zemlja. Od 1 — 1,25 m našli smo ulomke posuda većih dimenzija amfora, kao i komadiće manjih posuda. U jednom dijelu bili su vidljivi tragovi pepelišta i priljepaka — lupara, zatim komadići stakla, obojena keramika i komadići kanelirane (gnatharia?) keramike i dva veoma korodirana novčića. Na jednome se prepoznavao kantharos, pa je vjerojatno farski.⁸ U sjeveroistočnome uglu sonde nalazi se trag nekakvoga zida iz kamenja manjih dimenzija.

Iz ovih sondi, koje su nam pokazale sadašnje stanje slojeva u jednome dijelincu naselja, vidi se dubina antičkoga sloja i njegova ispreturanost, te koliko je zemlje i materijala prekrilo antičku niveletu. Naravno, da ova situacija nije jednaka za sve dijelove naselja, međutim, vrijedi podvući činjenicu da se poznati rimski mozaik u glavnoj ulici nalazi ispod metra dubine. Kada bi bilo moguće istražiti dubinu kod sačuvanih dijelova zida, bilo bi instruktivno za upoznavanje njegovih eventualnih tragova u nepoznatom zapadnom dijelu. Danas je mogućnost istraživanja u arealu grada veoma ograničena i otežana ne samo postojećim građevinama, koje pokrivaju antički sloj, već i imovinsko pravnim problemima, a omogućena eventualno ljubaznošću pojedinaca, kao što smo je mi iskusili u slučaju spomenutih sondi. Prema tome utvrđivanje arheološke topografije grčkoga Pharosa je još uvijek veliki problem i to će i ostati ograničen postojećim stanjem, kao i odnosom prema našoj staroj prošlosti u cjelini. Da je to tako pokazuje nam postupak prema relativno »čistim« površinama grčke Isse, koja je upravo u naše dane devastirana i napadana sa svih strana, a istraživači tretirani kao neprijatelji turističkoga i drugoga razvitka.

Međutim, topografija u okolici Pharosa dala nam je posljednjih godina utvrđivanje nekih položaja, koji se po mome mišljenju mogu uklopiti u tekstove antičkih izvora, koji govore o Pharosu, kao što su Polibije i Diodor Sicilski. Spomenuta kontroverza da li je Pharos bio na mjestu Staroga Grada ili Hvara, nastala je dobrim dijelom oko interpretacije poznatoga Polibijevoga izvještaja o zauzimanju Pharosa (III, 18, 19). To su zbivanja 219. pr.n.e., kada je rimska ekspedicija pod vodstvom konzula L. Emilija Paula i M. Livija Salinatora doplovila pod Pharos u kojem se bio učvrstio Demetrije Farski sa svojih šest tisuća najboljih vojnika.⁹ L. Emilije znajući da je grad čvrsto branjen od birane vojske i dobro čuvan, kako izvještava Polibije, te pored toga opskrbljen svim vojničkim potrebama, poboja se da će opsada biti teška i duga. Zato odlučio, nakon što je dobro promišlio o svim okolnostima poslužiti se varkom. Došavši po noći na otok, iskrcao veliki dio vojske u neke duboke i šumovite uvale i naredio da se tu posakriju. Čim osvane dan on zaplovi sa 20

lađa prema luci, koja je bila najbliže gradu. Kad Demetrije opazi da je neprijateljskih lađa malo, pođe k luci da zapriječi neprijateljima da se iskrcaju. Kako je borba bila sve žešća i žešća dolazahu nova pojačanja iz grada dok napokon svi ne dođoše da se bore. U to Rimljani, koji su se po noći bili iskricali u šumu i tajnim se putevima dovukli, zauzeše jedan *prirodno utvrđeni brežuljak, koji se nalazio između grada i luke* te presjekoše vojnicima koji su stigli u pomoć povratak u grad.

Tada Demetrije prestane s otporom iskrcavanju i odmah pođe ka brežuljku, da ga jakom i uređenom vojskom zauzme. Ali sada navale na nj i oni s mora, pa se tako Demetrije, napadnut sprijeda i straga nađe između dvije vatre, a vojska mu nagne u bijeg. Jedan dio pobjegne prema gradu, a veći se dio rastrka po otoku. Demetrije, koji je za slučaj poraza već bio pripremio u jednoj udaljenoj uvali nekoliko malih lađa, pođe tamo, pa ukrcavši se, čim padne noć otplovi i pođe k Filipu kod kojega je dalje živio.

Konzul Emilije zauze nato Pharos i razruši ga, pa se podvrgnuvši Rimu cijeli Ilirik i uredivši mu upravu, vrati u Rim i proslavi trijumf (Polyb., IV, 16).

Ubikacija ovih uvala, gdje su se rimske lađe sklonile i vojnici iskricali, te traženje utvrđenoga brežuljka, bila je preokupacija nekolicine stručnjaka i amatera koji su se bavili ovim pitanjem, od kojih smo neke spomenuli. Ovisno o porijeklu, autori su tražili uvale oko Hvara ili oko Staroga Grada. Rješenje ovoga pitanja dobro je postavio M. Nikolanci.¹⁰ Po njemu se rimsko brodovlje, nakon što se veći dio vojske iskrcao u šumovitim i zaštićenim uvalama sjeverno od Staroga Grada, točnije od sela Rudine, koje se nalazi sjeverozapadno od ovoga tj. Pharosa, prebacilo u uvalu samoga Pharosa i to, kako on smatra u uvalu Zavala na sjevernoj strani ovoga prostranoga zaljeva. Zavala je oko 3 km udaljena od položaja Pharosa, prema zapadu. Mogla je to, po našem mišljenju biti i neka uvala na južnoj strani zaljeva, kao Konopjikova ili Maslinica, koja je bliža Starome Gradu i koja je kako veli Polibije »engista tēs poleos limēn« — »luka najbliža gradu«.

Problem svim topografima je bio »utvrđeni brežuljak« između grada i luke. Nikolanci ga je ubicirao na današnjemu brežuljku Glavica, kako je zabilježen na specijalnoj karti Hvara, list 131, kota 111. Karakteristično uzvišenje dominira nad starigradskom lukom u dijelu, gdje se ona najdublje uvlači u kopno. Vrh mu je oko 200 m zračne linije daleko od morske obale. Između ovoga brežuljka i drugoga sjeveroistočnoga uzvišenja Maslinovika (kota 118), nalazi se udolina, kroz koju prolazi put za Rudine. Od brijega Glavice pruža se prema sjeverozapadu i zapadu blaga kraška zaravan, koja se spušta prema zaselcima Rudina i poluotoku Kablu na zapadu. Predio oko 500 m sjeverozapadno od Glavice naziva se Zastrazišća,¹¹ što ukazuje na osmatrački karakter Glavice, koja je prema tome bila poznata kao Stražišće.

Mene je privukao ovaj drugi toponim, koji ukazuje na arheološki značaj lokaliteta, kao i činjenica što su se u podnožju Glavice u novije vrijeme našli pretpovijesni grobovi. S toga smo razloga u studenome 1981. obišli ovaj bre-

žuljak i njegovu okolicu i ustanovili da se radi o izrazito gradinskom lokalitetu.¹² Na otoku Hvaru postoji, naime i selo Zastražišće, a sjeveroistočno od njegova zaseoka Podstranje nalazi se na brijegu Velo Glava (kota 316) markantna pretpovijesna gradina, koja je dobro vidljiva sa ove starigradske Glavice i njena Zastražišća.¹³ Ovaj toponim ukazuje na osmatračku funkciju ovih uzvišenja i u kasnijim povijesnim razdobljima, kada se hrvatsko stanovništvo ovdje naselilo i koristilo ih u svrhe osmatranja u raznim pogibeljnim vremenima i prilikama. To je posebno važno za trajne gusanske i druge prijetnje, koje su u ratnim, a i u »normalnim« vremenima dolazile u pravilu sa mora. Sa gradine Glavice kod Staroga Grada pruža se prekrasan pogled na čitavu otočku ravnicu sve do Vrboške i Jelse i dalekoga, istočnoga dijela izduženoga otoka Hvara, a osim toga pogled se pruža daleko i na morsku pučinu i njene plovne putove na istoku i zapadu. Stoga nam njena izvanredna gradinska i strateška osmatračka funkcija postaje očigledna, čim se popnemo na njen vrh. Veliki, tipični kameni nasipi na njenome vrhu arheologu odmah ukazuju na njen gradinski karakter (Tab. 1, sl. 1). Vrh je ovoga brijega naime zaravnat, a njegov dominantni položaj nad gradom i starigradskom lukom utjecao je na izbor mjesta za postavljanje kamenoga križa, koji je tu bio podignut za jubilej stoljeća 1900. godine, a srušen u II svjetskom ratu 1943. Ostaci njegovih dijelova i podloge s natpisom još se nalaze na najvišoj koti brežuljka. Zaravan na vrhu okružuje prsten »bedema«, s promjerom od oko 50 m a načinjen je nanijetoga i nasutoga većega i manjega kamena, koje danas u porušenom obliku ima izgled rasute gomile. (Tab. 1, sl. 2). Nasip je prstenasto uobličen, a na južnoj strani ima otvor od 20 m segmenta kružnice. Opasuje vrh brijega na istoku, zapadu i sjeveru u dužini nasutoga »bedema« od oko 70 m. Širina ovoga nasipa u današnjem rasutom stanju varira od 5 — 7 m. Na južnoj, strmijoj strani, brijeg se spušta nakon tridesetak metara u blagu zaravan, koja se stere prema morskoj obali. Na drugim stranama padine su blaže, pa se na njima i nalazi ovaj nasip, koji je trebao štiti pristup gradinske vrhu. Na južnoj, osunčanoj strani brijega, nalaze se prvo strmine, a zatim terasaste padine na kojima su mogle stajati gradinske nastambe.

Uz ovu gradinu treba, po mome mišljenju, povezati grobnice u tumulima, koje su ovdje bile otkrivene prilikom gradnje kuća, te današnje ceste koja vodi prema hotelima Helios na zapadu uz more. Prva takva grobnica bila je otkrivena u siječnju 1967, na terenu iznad gradskoga kupališta na kat. čest. 7453, k.o. Stari Grad.¹⁴ Gomila je bila eliptičnoga oblika, promjera oko 15 m, s visinom u središnjem dijelu oko 2,5 m. Raskapanje južnoga dijela za mljevenje kamena, dovelo je do sredine gomile i tu se ukazao grob načinjen iz kamenih ploča debljine oko 2 cm, a dužine 115 cm. Visina ploča je 55 cm, a širina groba 51 cm. Orijentacija groba je istok — zapad. Bio je pokriven kamenim pločama debljine 8 cm, koje su do dolaska povjerenika Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, odvjetnika Vinka Ruževića, bile razbijene. Dno groba je bilo zaravnato i pokriveno sitnim kamenjem. Nađeni su dijelovi lubanje i bedrenih kostiju, te nešto sitnijih kostiju, što je sve pripadalo razvijenoj muškoj osobi. Dio je bio raspadnut. Glava pokojnika je bila na istočnoj

strani, a u zapadnom dijelu grobnice bila je crnkasta zemlja, vjerojatno trag paljevine ili organske tvari. Nalaza predmeta nije bilo. Grob se nalazio na 80 cm ispod tadašnjega vrha tumula. Prema pričanju Tadije Maroevića pok. Marka, bivšega vlasnika terena, što ga je hotelsko poduzeće u Starome Gradu otkupilo za gradnju vikend naselja, na tome je mjestu njegov pok, otac bio našao u zemlji nekoliko zemljanih žara, te u gomili kamene stupove, koji se sada nalaze u njegovome dvorištu.

Još jedna ovakva gomila, nalazi se po njegovim riječima 100 — 150 m sjeveroistočno od spomenute gomile. Na oko 250 m sjeveroistočno od hotela »Adriatic«, početkom ožujka 1969. trasiranjem ceste, koja ovdje ide u pravcu sjever — jug, na desnoj strani presječen je veliki kameni tumul na parceli Vinka Pakušića. Promjera je oko 10 m, opsega oko 62 m, visina u otkopanom dijelu do 4 m. Nalazi se usred, nekada, obrađenih ograda za vinograde i masline. Dio tumula uništila je cesta, a njegova desna veća polovina ostala je i danas vidljiva. U otkopanom dijelu nije bilo arheoloških tragova, a daljnje istraživanje nije bilo dovršeno, pa bi zavrijedilo raskopati ga do kraja, kada bi za to bilo sredstava.¹⁵

Jedan manji tumul je bio raskopan pri gradnji kuće Vodanović, također u predjelu »Priko«, a na bivšem terenu Ivelja. Uništen je prilikom gradnje ceste za Kabil. Grob je prema podatku ing. Ive Politea bio kameni sanduk s kostima bez priloga, dimenzija 190 x 40 cm i visine do 40 cm. Bio je orijentiran u pravcu sjever — jug.

Nema sumnje da spomenute grobove treba vezati uz postojanje gradinskoga naselja na Glavici. Njih je vjerojatno bilo i više, ali ih je pretvaranje tla u ograđene obrađene čestice još davno uništilo ili stare grobne humke prebacilo u novostvorene gomile i zidove ograda, svojstvenih obradi zemljišta na našim otocima i kršu. Moguće je pretpostaviti, da se u nekima od postojećih i pregrađenih gomila krije još poneki grob, ali to bi mogla utvrditi samo raskapanja onih humaka za koje to pretpostavljamo. Slučaj takve jedne grobne gomile, naknadno uklopljene u veliku ograđnu gomilu vinogradne čestice imali smo na otoku Hvaru u području sela Veloga Grablja, u predjelu Kluca.¹⁶

Postojanje ovoga gradinskoga lokaliteta, potvrđuje prema tome ubicaciju »prirodno utvrđenoga brežuljka« iz Polibijevoga izvještaja o zauzimanju Pharosa na Glavicu, jer se njena topografska i arheološka situacija najbolje uklapa u terensku interpretaciju teksta, kako ju je dao već i M. Nikolanci.

S druge strane, nakon što smo utvrdili postojanje ovakvoga lokaliteta, postavlja se pitanje odnosa ove gradine i naselja novodošlih Grka. Ponekad sam se pitao, gledajući položaj Pharosa, zašto su Grci za svoje naselje izabrali južnu, buri izloženu, stranu uvale, a ne od sjevernoga vjetrova, dijelom i Glavicom zaštićenu, suprotnu stranu luke na »Prikom«. Jedno moguće objašnjenje je, da se na južnoj strani nalazilo žive vode, čega na sjevernoj strani nije bilo ni onda kao ni danas, pa je to moglo bitno utjecati da su se doseljenici opredijelili za ovaj svoj smještaj. Ostaje nam nepoznato kakav je bio odnos dose-

ljenika i starosjedilaca sa gradine. Da li im je naselje bilo likvidirano ili su ostali i dalje ondje živjeti? Od vremena doseljavanja Grka 385. do intervencije Emilija Paula 219. pr.n.e. bilo je prošlo više od stoljeća i pol, a što se kroz to vrijeme događalo nažalost ne znamo. Da li je vladala koegzistencija ili su stanovnici Glavice morali napustiti svoj položaj i preseliti se na gradinu Purkin Kuk, južno iznad Staroga Grada, kod Dola, a koja je bila glavno predgrčko naselje u ovome predjelu. To se moglo dogoditi i nakon pomorske bitke s domaćim Ilirima, ubrzo po osnutku naseobine Pharosa, o čemu nas izvještava Diodor Sicilski. Iz Polibijeva izvještaja i naziva brežuljka *lofos* ne može se zaključiti njegov naseobinski karakter, znači li to da na njemu tada već i nije bilo naselja? Diodor kada izvještava o čvrstom naselju, koje su Grci dopustili nastaviti farskim Ilirima upotrebljava termin *χωριον horion*, koji ima i to značenje. To su sve zanimljiva pitanja koja nam se postavljaju u ovoj novoj topografskoj konstelaciji. Jedno od njih je i kakav je bio odnos između ovoga naselja i onoga većega na »matičnoj« gradini? Čini se logičnim zaključiti da je ova manja »lučka« gradina bila samo podružnica one veće na južnoj strani polja i zaljeva. I ovdje mogu dati odgovor samo arheološka istraživanja.

S ovom južnijom »matičnom« gradinom, treba po mome mišljenju, koje sam već iznio na drugom mjestu,¹⁷ povezati gore spomenuti tekst Diodora Sicilskoga (XV, 14) o osnivanju Pharosa 385/4. pr.n.e.: »U to vrijeme Parani, koji su naselili Pharos, dopustili su prethodnim stanovnicima barbarima da ostanu obitavati na nekom izvanredno utvrđenom mjestu neometani, a sami su sagradili grad uz more i opasali ga zidom«. Položaj gradine Purkin Kuk (kota 274), koju sam utvrdio 1967, a istražujem je povremeno od 1978, pokazuje da se radi o imponantnom gradinskom lokalitetu, koji je morao imati glavnu ulogu u ovome dijelu plodne otočke ravnice i čitavoga prostranoga zaljeva, što se pruža pod njom.¹⁸ Gradina na Glavici je mnogo manja i premda dominantna nad lukom, nije ni tako utvrđena ni zaštićena kao gradina na Purkinom Kuku. Svoju stratešku funkciju zadržalo je naselje na Purkinom Kuku i u kasnije vrijeme, kada je na zapadnoj strani gradinske visoravni i njenoga velikoga nasutoga humka, podignut preko 30 m dugi zid od velikih kamenih blokova. Tehnika gradnje istovjetna je onoj kojom je podignuta kula »Tor« na gradini iznad Jelse, u istočnoj polovini hvarske otočke ravnice, oko 10 km daleko od Purkina Kuka. Sonda koja je 1967. i 1968. iskopana na vrhu gradinske humke »Tora« dala je arheološki materijal, koji omogućava dataciju gradnje ove kule u III st. pr.n.e. Svojevrni ilirsko-helenistički način gradnje i tehnika obrade kamena jednaki su kod obaju konstrukcija, te sam mišljenja da se radi o građevinama koje spadaju u isto razdoblje. Povijesnu situaciju uz koju ih je moguće vezati i koja mi se čini najprirodnijom, povezao sam u djelatnost Demetrija Hvarskoga, čija je praktički nezavisna vladavina i njegovim otokom trajala deset godina tj. od 229 — 219 pr.n.e.¹⁹ Vrijeme dovoljno dugo za podizanje ovakvih imponantnih konstrukcija, koje ni Grci ni Rimljani nisu imali razloga podizati, a pogotovo na ovakvim mjestima. Prostor i razdoblje u kojem susrećemo ovakve građevine, jesu šire područje ilirske prevlasti u razdoblju trećega stoljeća, koja se kako je poznato pružala

od Epira, pa do Hvara i Brača (Škrip). Prema tome u topografiju antičkoga Pharosa možemo unijeti dva istaknuta protohistorijska položaja i lokaliteta, koja su igrala povijesnu ulogu i u životu antičkoga Pharosa i koja se sasvim logično uklapaju u poznate tekstove antičkih pisaca Polibija i Diodora Siciliskoga.

U topografsko stratešku situaciju farskoga zaljeva treba uključiti još jednu manju gradinu, koja se uzdiže iz mora, a nalazi se na južnoj strani ulaza u Starigradski zaljev (vidi floris). Svojom strmom padinom ona sa istočne strane zatvara uvalu Gračišće, koje je svoje hrvatsko ime, karakteristično za tolike arheološke položaje širom naše zemlje, dobila po sebi susjednoj gradini. Ovaj izrazito strateški položaj vidljiv je sa svih točaka, što smo ih ranije opisali, sa Glavice, sa Purkina Kuka, kao i sa onoga dijela uvale u kojem se nalazila naseobina Pharosa. Gradinski karakter i značenje ovoga brijega i njegova poluotoka uočio je G. Novak.²⁰ Sa morske strane ističu se suhozidni dijelovi gradinskih konstrukcija, a naročito dugački suhozid, koji odvaja uži prostor gradine od strme padine, koja se spušta prema samoj uvali Gradišće, na zapadnoj strani (Tab. 2, sl. 1).

S ove gradine širi se pogled na prostranu morskpu pučinu prema sjeveru i zapadu, otocima Braču i Šolti, te nijedna lađa ne može danju ovuda proći neopažena. Njeno kronološko određenje smjestio je prof. Novak u kraj drugoga ili početak prvoga tisućljeća pr.n.e. tj. u rano željezno doba. Nalazi antičke keramike potvrđuju njeno korištenje i u antičko doba. Dva zanimljiva toponima potvrđuju njenu osmatračku i nadzornu ulogu. Uvala na istočnoj strani gradine naziva se Lampesa (Tab. 2, sl. 2), a na zapadno od nje naziva se Lómpić. Oba naziva ukazuju na signalizaciju svijetlom, odnosno vatrom, bilo lađama koje su ulazile u zaljev bilo onima, koji su ih čekali u luci. U uvalici Lampesa postoje i tragovi staroga pristaništa, a i usmena predaja potvrđuje da je ovdje bila osmatračnica za davanje znakova Starome Gradu. Toponimi su grčko-rimskoga porijekla, što ukazuje na osmatračku funkciju ovoga položaja od antičkih, pa i još ranijih vremena.²¹ Da li je ova gradina odigrala neku ulogu i u sukobu Demetrija Farskoga i Rimljana, rado bismo znali. Možda je upravo sa nje došao signal, koji je Demetrija i njegove vojnike izvukao prije vremena iz čvrstih zidova Pharosa u neočekivani poraz.

Ova tri lokaliteta, smještena u trokutnom rasporedu, u prostranom Starigradskom zaljevu, čine od veoma ranih vremena ovaj, jezeru sličan, morski prostor, zatvorenom naseobinskom i strateškom cjelinom. Arheološka istraživanja trebala bi nam dati odgovore na mnoga, još nerazjašnjena, pitanja iz prapovijesti i povijesti ovoga kraja. Nažalost, sredstva kojih nema, čine da ćemo te odgovore još dugo čekati. Možda će neki budući naraštaj arheologa biti bolje sreće u tome. Do tada bilježimo jasnu arheološku registraciju novoga gradinskoga lokaliteta Glavice, što obogaćuje naše poznavanje topografije i antičkoga Pharosa. Ona se, po svim činjenicama, uvjerljivo uklapa u izvještaj velikoga grčkoga povjesničara Polibija, kojemu zahvaljujemo poznavanje niza važnih i sudbonosnih događaja iz rane povijesti našega otoka Hvara, pa i čitave naše obale i zemlje.

BILJEŠKE

1. Diodor., XV, 13. G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU, knj. 322, Zagreb 1961, 189.
2. Š. Ljubić, Faria — Città Vecchia e non Lesina, Zagreb 1873. G. Boglić, Studi storici sull'isola di Lesina, II izd., Split 1910, 14. B. Vranković, Osservazioni d'un notaio sull'isola Lesina dell'Adriatico, Zara 1891.
3. M. Zaninović, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (= VHAD), LXVIII, 1966, 201.
4. M. Zaninović, O pitanju kopnene veze između dvaju antičkih naselja otoka Hvara, Opuscvla aarchaologica, III, Zagreb 1958, 5 — 12.
5. Ime Dim(os), koje je na osnovu grčkih novaca s oznakom ΔI , ΔIM , dao ovom naselju prof. Novak, nakon otkrića i ubikacije grada Dimalluma u Albaniji neće stajati. Vjerojatno se radi o prekovima jednoga lokalnoga dinasta, kako je u novije vrijeme zaključio D. Rendić-Miočević, Balaios et Pharos, Archaeologia iugoslavica, V, 1964, 90. Vidi i moju raspravu pod brojem 3, 200.
6. Kartu je reproducirao N. Đuboković-Nadalini, O fazama razvitka kulture na Hvaru, Hvar 1965, 13. Vidi i bilješku 7.
7. B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD, LXVIII, 1966, 150, 162. Vidi i tloris Isse u istoj raspravi.
8. Nađeni predmeti su predviđeni za mjesnu arheološku zbirku u Starome Gradu, a pohranjeni su kod Nikše Račića, koji je u ime mjesne zajednice organizirao sondiranje, a potpisani je vršio stručni nadzor. Izvještaj o sondama je upućen Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika u Splitu i Centru za zaštitu u Hvaru.
9. Polibijev izvještaj predmet je brojnih rasprava i studija u starijoj i novijoj literaturi. Ograničit ću se samo na navođenje nekih novijih važnijih rasprava i knjiga. Kapitalno je djelo za poznavanje Polibijeva teksta i izvora: W. Walbank, A Historical Commentary od Polybius, vol I, Oxford 1957, za nas str. 153 — 167. U trećem svesku 1976. za ratove s Delmatima. E. Badian, Studies in Greek and Roman History, Oxford 1964, 1—33. Isti, Notes on Roman Policy in Illyria (230 — 201 B. C.), Papers of the British School at Rome, 20, 1952, 72 — 93. G. Walser, Die Ursachen des ersten römisch-illyrischen Krieges, Historia, II, 1953, 308. M. A. Levi, Le cause della guerra romana contro gli Illiri, La parola del passato, CLII, Napoli 1973, 317 — 325. M. Nikolanci, Pharos, Rimljani i Polibije, VAHD (Antidoron M. Abramčić, LVI—LIX², 1954 — 1957, 52 — 59. B. Gabričević, Bilješke uz prvi ilirski rat, Radovi Filozofskoga fakulteta, 12, Zadar 1974, 5 — 26. L. Braccesi, Grecità adriatica, Bologna 1971. 211 — 218.
10. M. Nikolanci, o. c. iz bilj. 9.
11. F. Maroević, Poprište bitke između Dimitrija Hvarškoga i Rimljana, Prilozi povijesti otoka Hvara, Hvar 1962, 23.
12. U ekipi su pored potpisanoga bili: Ivana Britvić i Iva Matković, te Gabro Keršić, studenti arheologije iz Zagreba.
13. G. Novak, Izvještaj o prethistorijskim istraživanjima otoka Hvara, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949, 157 — 158. Isti, Hvar kroz stoljeća, str. 22. N. Petrić, Hvarski tumuli, VAHD, LXXII — LXXIII, Split 1979, 74.
14. V. Ružević, Ilirska grobnica u Starome Gradu, Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, broj 5 od 15. III 1967, 7.
15. Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, broj 13. od 30. IV 1969, 4.

16. M. Zaninović, Iz starije prošlosti Grablja, Hvarski zbornik, 1, Hvar 1973, 127 — 129. N. Petrić, o. c., 72.
17. M. Zaninović, VAHD, LXVIII, 205.
18. M. Zaninović, Purkin Kuk kod Dola, Stari Grad, otok Hvar, Arheološki pregled, 20, Beograd 1978, 47 — 51. Isti, Arheološki pregled 22, Beograd 1981, 61 — 63. Isti, The Continuation of Autochthonous Settlements in the Graeco-Roman Period in Dalmatia, Actes du VIIIe Congres International des Sciences Prehistorique et Protohistoriques, tome III, Beograd 1973, 191 — 192.
19. M. Zaninović, Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, Opvscvla archeologica, 7, Zagreb 1982, 61 — 76. i posebno literatura u bilješki 1. istoga članka.
20. G. Novak, Istraživanje spilja Ormanice i Markove i gradine Gračišće na otoku Hvaru, Ljetopis JAZU, knj. 63, Zagreb 1959, 321 — 322.
21. M. Hraste, Antroponimija i toponimija općine hvarske, Hrvatski dijalektološki zbornik, I, Zagreb 1956, 360.

* Zahvaljujem ing arh. D. Stepincu za izradu tlorisa u tekstu.

Riassunto

CASTELLIERE NEL PORTO DELL'ANTICA PHAROS

(Polyb., III, 19)

La topografica degli antichi insediamenti greci sulla costa orientale adriatica fa parte del continuo interesse della mostra archeologia. Le circostanze dello sviluppo storico, le distruzioni e le costruzioni successive sul posto degli abitati antichi in molti casi rendono più difficile a stabilire la loro disposizione e la loro ampiezza esata e in certi casi anche la loro posizione originaria.

In questo senso è illustrativo l'esempio dell'antica Pharos, odierna Stari Grad (Città Vecchia) sull'isola di Hvar, che si cercava nel secolo scorso sul posto dell'odierna città omonima di Hvar o Stari Grad, secondo l'origine degli autori che scrivevano di questo problema. L'archeologia ha stabilito che la fondazione greca di Pharos esisteva sul sito dell'odierna Stari Grad, come ci indica del resto anche il suo nome croato. Oggi sappiamo che sopra la città di Hvar esisteva un forte castelliere illirico i cui resti sono stati distrutti dalla fortezza medievale. L'abitato misto illirico-greco esisteva nella parte del porto sotto la collina del castelliere, ed oggi è completamente coperto dalla città sorta nel medioevo.

Negli ultimi anni l'autore durante le sue esplorazioni ha scoperto un forte castelliere a sud di Stari Grad. Siccome si tratta dell'unico abitati storico proprio questo dovrebbe essere quel «luogo straordinariamente forte» di cui ci informa Diodoro (XV, 14) come di un sito dove i Parti domiciliati in Pharos avevano lasciato dimorare i barbari.

Il più importante evento nella storia di Pharos fu la sua presa da parte dai Romani nel 219 a. C. e la disfatta di Demetrio di Pharos, sovrano della città e dell'isola e anche di altri territori sulla terraferma illirica. Questo evento è stato riportato da Polibio, che ci ha descritto come il console L. Emilio Paolo usò uno stratagemma per vincere Demetrio. Sapendo che la città è forte ben difesa sbarcò durante la notte la maggior parte del suo esercito in alcune valli profonde e selvose.

Di giorno mandò venti navi verso il porto più vicino alla città. Demetrio, vedendo un piccolo numero di navi si diresse al porto per impedire che i soldati scendessero a terra. Nel frattempo i Romani sbarcati durante la notte occuparono un *colle forte di sito tra il porto e la città* e tagliarono la ritirata a coloro che ne erano usciti dalla città. Allora Demetrio lasciò di opporsi allo sbarco, e tosto si diresse al colle. In tal modo si trovò investito in breve di fronte ed alle spalle e fu presto sopraffatto dai Romani. Fuggì in Macedonia, e Pharos fu presa e distrutta.

Questo *colle forte di sito* senz'altro si deve identificare con l'odierna collina detta Glavica che si innalza sopra la riva settentrionale del porto di Stari Grad. L'autore ha stabilito il carattere archeologico della collina nel novembre del 1981. Abbiamo constatato che questo è un tipico castelliere con la cinta muraria di pietre amassate sulla cima della collina. Parecchie tombe preistoriche trovate alle radici della collina si dovrebbero mettere in relazione con il suo abitato.

Dalla collina si possono guardare e controllare bene tutta la baia di Stari Grad ed i canali tra le isole, come il mare verso nord, est e verso l'occidente. Tutto questo ci dà la ragione di identificare il sito con il rapporto polibiano, perché la sua posizione è unica nella ampia area a nord dell'odierna Stari Grad o antico Pharos, e confermata dal suo carattere archeologico recentemente stabilito.

Così si è arricchita la topografia archeologica dell'antica Pharos con le due località che possiamo identificare con i siti menzionati nei testi di Polibio e Diodoro. Le esplorazioni archeologiche potrebbero ulteriormente chiarire il loro valore per la storia dell'antica Pharos.

T.1

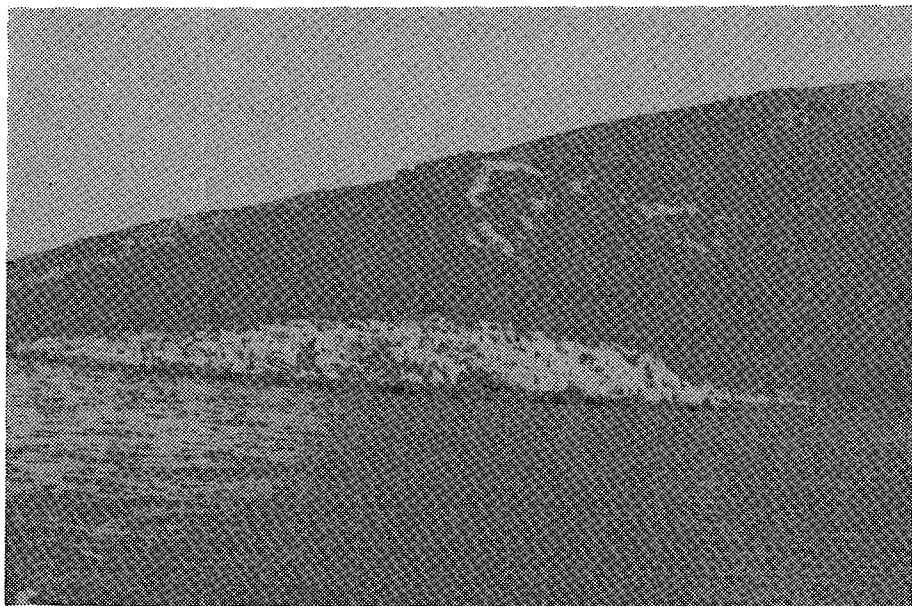

sl.1

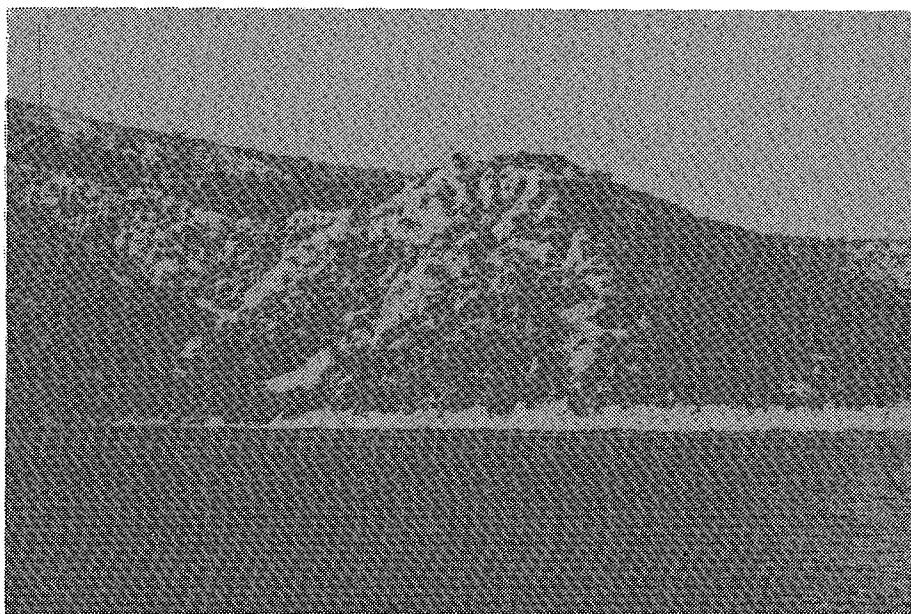

sl.2

Tabla 1, sl. 1 Gradinski nasip na Glavici zapadna strana
sl. 2 Sjeverni bedem Glavice u pozadini otok Brač

sl. 1

sl. 2

Tabla 2, sl. 1 Gradišće na ulazu u Starigradski zaljev sa sjevera
sl. 2 Uvala Lampesa istočno od Gračišća